

# ANTROPOLOGŮV DEN MEZI „KLIENTY REPRESÍ“: ZÚČASTNĚNÉ POZOROVÁNÍ BEZDOMOVČŮ VE STŘEDNĚ VELKÉM MĚSTĚ

Ondřej Hejnal

*Katedra antropologie, Filozofická fakulta, Západočeská univerzita v Plzni  
OHejnal@seznam.cz*

*An anthropologist's day among „the clients of repression“: participant observation of the homeless in a mid-sized city*

**Abstract**—The aim of this study is to describe some of the advantages of participant observation in the study of the urban homeless. The specific way in which the homeless subsist has led local politicians to call them “the Clients of Repression”, thus the title of the article. Presently, the original concept of long-term stationary participant observation – as seen, for example, in Malinowski's pioneering fieldwork – is not so common in the study of contemporary complex societies. Urban anthropologists increasingly focus on shorter iterative research visits among analyzed populations. In this article I will try to define participant observation and summarize the methodological procedures applied by Czech and foreign ethnographers of the homelessness. In addition, I will describe a day of my fieldwork spent in active participation in the common activities of “the Clients of Repression”, and I will accentuate some specific findings obtained during this day. Finally, I will emphasize some of the problematic aspects of my fieldwork (i.e. law violation) which constitute an inseparable part of participant observation among the homeless.

**Keywords**—homelessness, participant observation, methodology, primary data

## ÚVOD<sup>1</sup>

**CÍLEM** této stati je na základě autorových terénních zkušeností demonstrovat výhody

zúčastněného pozorování při studiu urbánní populace bezdomovců ve středně velkém městě, kteří jsou lokálními politiky (zejména kvůli jejich subsistenčním praxím) zvaní „klienti represe“. Metoda zúčastněného pozorování je oproti kupříkladu polo/strukturovaným rozhovorům časově poměrně náročnou technikou. Tuto „nevýhodu“ však vyvažuje množstvím a hloubkou sesbíraných (či přesněji vytvořených) primárních dat. Je-li intencí (terénního) antropologa porozumění životu a aktéřské percepci světa zkoumaných jedinců, metodologickým rámcem výzkumu by mělo být zejména zúčastněné pozorování (srov. DeWalt et al. 1998: 291). Žádná jiná výzkumná technika neumožňuje detailnější vhled do každodennosti analyzovaných aktérů.

Na druhou stranu původní pojetí dlouhodobého stacionárního výzkumu – např. v dílce B. Malinowského (1984 [1922]) – je v kontextu současných komplexních společností na ústupu. Stává se spíše ideálem nežli normativem (Toušek 2012:26). Především urbánní antropologové se stále častěji soustředí na kratší opakované výzkumné pobyty mezi studovanými aktéry. Takovou verzi zúčastněného pozorování popíši skrze reflexi vlastního výzkumného dne.

Předkládanou studii lze pojímat jako příspěvek k „pozorování zúčastněného pozorování“. V tomto smyslu B. Tedlock (1991) hovoří o tzv. narativní etnografii, která spojuje standardní způsoby psaní monografií či studií o studovaných skupinách/jedincích s etnografickými memoáry. Ty zahrnují řešení dílčích potíží antropologa při zúčastněném pozorování. V této stati nemám ambici předložit návod na zúčastněné

<sup>1</sup> Text vznikl s podporou grantu SGS-2011-074 ZČU. Publikace článku byla podpořena grantem AntropoWebzin 2011–2012 přiděleným v rámci Studentské grantové soutěže ZČU pod číslem SGS-2011-

031 a grantem Studentské vědecké konference ZČU pod číslem SVK2-2012-001.

pozorování, ale poukázat na některé konkrétní aspekty terénní antropologické praxe, které jsou v odborných studiích zpravidla odbyty strohými a nepřiliš informativními formulacemi v metodologických pasážích.

#### ETNOGRAFIE A ZÚČASTNĚNÉ POZOROVÁNÍ

Pojem etnografie má v českém sociálně-vědním prostředí několik významů. Za prvé může odkazovat k vyčerpávajícímu popisu daného společenství formou například monografie. Za druhé se etnografie spojuje s výzkumem lidové či materiální kultury, popř. folkloru, tj. s klasickým národopisem. Zatřetí se etnografií míní specifický typ výzkumu v rámci sociální a kulturní antropologie. Termín etnografie budu nadále používat v posledním naznačeném smyslu, byť se často v zásadě kryje s metodou zúčastněného pozorování.<sup>2</sup>

Etnografický výzkum, píše J. Spradley, je „charakteristickým znakem kulturní antropologie“ (Spradley 1980: 3).<sup>3,4</sup> Nezáleží přitom, zdali ho antropolog provádí v peruánské vesnici uprostřed džungle, v ulicích New Yorku, či právě ve středně velkém českém městě. Cílem etnografie je porozumění jiným způsobům života z nativního úhlu pohledu. Zájem je upřen na (1) aktérský význam akcí, událostí, věcí, míst, (typů) lidí atd. a na (2) pravidelnosti v každodenní praxi, tj. na určité naučené sociální/kulturní vzorce jednání.<sup>5</sup> Etnograf se snaží do-

kumentovat existenci alternativních sociálních či kulturních realit a popisovat tyto reality jejich vlastními termíny (Spradley 1980: 14).

Všichni lidé jsou do jisté míry participantí (účastníci) a pozorovatelé, ale jen několik z nich se zabývá využitím tímto způsobem získaných dat pro účely sociálně-vědního výzkumu (K. M. DeWalt et al. 1998: 259). Zúčastněné pozorování je veledůležitou, byť nikoli jedinou možnou metodou etnografického výzkumu. H. R. Bernard ho považuje za metodu strategickou (Bernard 2006: 343), resp. za samotný základ kulturní antropologie (Bernard 2006:342). Normativní definice zúčastněného pozorování však neexistuje (K. M. DeWalt et al. 1998:259).

V obecné rovině lze zúčastněné pozorování definovat jako relativně nestrukturovaný způsob sběru dat v přirozeném prostředí studovaných lidí. Je to „metoda, při níž se pozorovatel účastní denních aktivit, rituálů, interakcí a událostí studovaných lidí jako jeden ze způsobů učení se explicitním a implicitním (*tacit*) aspektům jejich kultury“ (K. M. DeWalt et al. 1998: 260).<sup>6</sup>

Během procesu zúčastněného pozorování přichází antropolog do kontaktu s větším či menším počtem aktérů. Je-li úspěšný, z některých z nich se stanou jeho průvodci či informátoři<sup>7</sup> (Berg 2001: 145–146). Jejich výběr

2 Například encyklopedie *Keywords in Qualitative Methods* (Bloor a Wood 2006) má u hesla „zúčastněné pozorování“ přímý odkaz k „etnografii“; D. Silverman a A. B. Marvasti píší, že etnografie je „pozorování partikulárního prostředí“ (Silverman a Marvasti 2008: 70) atd.

3 Rozdíly mezi sociální antropologií a kulturní antropologií jsou v současnosti natolik nejasné, že obě označení používám v zásadě synonymicky.

4 Metoda zúčastněného pozorování není doménou pouze antropologie, ale například i sociologie. Hlavní rozdíl mezi sociologickým a antropologickým přístupem k zúčastněnému pozorování je, zdá se, že sociolog obecně cítí potřebu potvrdit vysvětlení na základě očitého svědectví dalšími (systematičtějšími) formami dokumentace, zatímco antropolog tíhne k tomu, že užívá (relativně nystematické) zúčastněné pozorování jako kontrolu validity interpretací, založených na „uhlazenějších“ metodách (Angrosino a Mays de Pérez 2003: 112).

5 Z epistemologického hlediska k tomu F. Bowie dodává: „Díváme-li se na ‚toho druhého‘ a snažíme-li se ho pochopit, děláme to jako v zrcadle, přičemž naše vlastní zájmy a předpoklady se odráží v otázkách, jež klademe a v odpovědích, které dostáváme.“ (Bowie 2008: 14).

6 Občas se rozlišuje zúčastněné pozorování naturalistické a konstruktivistické (Holstein a Gubrium 2008). Zatímco naturalistický terénní výzkum je typicky veden otázkou *Co se v dané lokalitě děje?*, konstruktivistický etnograf si klade otázky, jak je sociální realita produkována a udržována. Konstruktivistické zúčastněné pozorování nabádá etnografy, aby zkoumali, jakým způsobem běžní aktéři produkují uspořádaný a smysluplný sociální svět. Terénní výzkumník naturalista se věnuje spíše tomu, co informátoři říkají o svých životech a sociálním světě. Chce porozumět tomu, jaký je význam sociální reality. Etnograf konstruktivista se oproti tomu zaměřuje na aspekty sociálního života, které odkrývají, jakým způsobem je skrze řeč a sociální interakce formulována a organizována sociální realita a sociální řád (Holstein a Gubrium 2008: 374–375). Přestože z konstruktivistických premis víceméně vycházím, zdá se mi tato distinkce naturalistické versus konstruktivistické zúčastněné pozorování příliš (ná)silná. V tomto smyslu by totiž mohla být například E. Leachova studie Kačinů (1954) považována za konstruktivistickou, přestože v době jejího vydání žádný konstruktivismus (coby sociálně-vědní teorie) nebyl traktován (Berger a Luckmann 1999 [1966]). S nadsázkou by šlo tedy konstatovat, že antropologové byly vždy tak trochu konstruktivisté.

7 V kauze *informant* versus *informátor* souhlasím s L. Touškem (2012:60, pozn. 27): „Velmi často se lze v českém

nepodléhá žádné standardizaci, ani se neřídí postupy žádné statistické reprezentativnosti. L. Toušek popisuje volbu informátorů následujícím způsobem:

Někteří jsou pro výzkum vhodnějšími kandidáty než jiní, protože jejich znalosti vlastní kultury a schopnosti její reflexe a v neposlední řadě i osobní sympatie umožňují výzkumníkovi získat hlubší vhled a „bohatší“ data (Toušek 2012: 53).

Informátora je třeba odlišit od respondenta. Role respondent je vymezena charakterem výzkumných metod strukturovaného nebo polostrukturovaného interview, při nichž jedinec odpovídá „na (přímé) otázky kladené výzkumníkem“ (Toušek 2012: 60). Informátor je „osoba, se kterou výzkumník přichází do přímé, intenzivnější a dlouhodobější interakce a získává od ní data i jiným způsobem než přímým dotazováním“ (Toušek 2012: 60). Informátor se stává učitelem a badatel žákem (Spradley 1980: 4).

V další fázi zúčastněného pozorování obvykle vykristalizují dva typy informátorů: „běžní“ a klíčoví. S oběma je nutné ustavit kvalitní vztah – v antropologické terminologii nazývaný *rapport* (srov. Bernard 2006: 344; K. M. DeWalt et al. 1998: 268). Obě kategorie se však liší silou a intenzitou tohoto vztahu. Zatímco běžný informátor je pro antropologa, řekněme, „dobrý známý“, s klíčovým informátorem etnografa pojí velmi silné až kamarádké pouto. „Klíčového informátora si *etnograf* nevybírání, a to ani účelově, ale klíčovým informátorem se dotýčný jedinec stává v průběhu výzkumu na základě vzájemného porozumění“ (Toušek 2012: 60–61).

K výběru mohou z vlastní zkušenosti přidat jednu poznámku. Nejenže si etnograf svého klíčového informátora nevybírání, ale může tomu být přesně naopak: (budoucí) klíčový informátor si spíše vybírání etnografa. Dvojnásob to platí v případě studia života lidí, kteří jsou dominantní/majoritní společností marginalizováni, stigmatizováni a/nebo kriminalizováni. Ti jsou totiž zpravidla k lidem mimo vlastní skupinu krajně nedůvěřiví. Antropolog musí svou bezelstnost neustále prokazovat. V žádném případě nestačí pouhé verbální poučení o cílech výzkumu, ano-

odborném jazyce setkat s výrazem ‚informant‘ místo ‚informátor‘, ale nepodařilo se mi nalézt žádné důvody, proč by tento výraz, který spisovná čeština nezná, měl být vhodnější než druhý.“

nymizaci dat, nepoškozování subjektů výzkumu atd. v dikci etických standardů. „Kecy nemaj smysl,“ jak říkají moji (klíčoví) informátoři. Etnograf musí své čisté úmysly prokazovat činy – důvěru studovaných aktérů si musí zasloužit a nikdy nezklamát.

#### TYPY ZÚČASTNĚNÉHO POZOROVÁNÍ

Zúčastněné pozorování lze kategorizovat dle míry zahrnutí etnografa do aktivit a míry zapojení/inkorporace do zkoumané sociální skupiny. J. Spradley (1980: 58–62) odlišil celkem pět typů. Jeho typologie je uvedena v Diagramu 1.

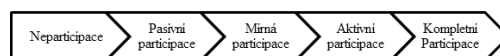


Diagram 1. Typy pozorování dle míry participace. Zdroj: (Spradley 1980: 58); (upraveno)

Nulovým bodem typologie je, paradoxně, neparticipace. To znamená, že etnograf není žádným způsobem zapojen do aktivit, ani není součástí zkoumané sociální skupiny. Modelově by to mohl být například badatel sledující na televizní obrazovce kamerami snímaný pohyb lidí po obchodním centru. Pasivní participace odkazuje k stavu, kdy je sice etnograf přítomen v místě aktivit, ale buďto neparticipuje, anebo s lidmi interaguje v menším rozsahu.

Mírná participace nastává v okamžiku, kdy se etnograf snaží udržet rovnováhu mezi rolí *insidera* a *outsidera*, participací a sledováním. Aktivní participant se snaží dělat to, co dělají zkoumaní lidé, tj. plně se učit sociálním či kulturním pravidlům jednání. Aktivní participace začíná sledováním jednání, ale postupem času se etnograf pokouší toto jednání naučit a (re)produkovat. To znamená, že aby badatel zdokumentoval například techniku lovu, snaží se ji naučit a zvládnout aktivní participací v co možná největším rozsahu. V jistém smyslu pak etnograf může porozumět sociálnímu či kulturnímu prostředí sledováním sebe sama. Platí totiž, že etnograf sám je nejlepší výzkumný nástroj (Saville-Troike 2002: 89; Bernard 2006: 359; Spradley 1980: 71–72).

Kompletní participace znamená nejvyšší úroveň zahrnutí etnografa do zkoumané sociální skupiny. Etnograf je ve studovaných sociálních situacích běžným participantem. Chce-li například badatel zkoumat byrokratickou

strukturu nějakého ministerstva, nechá se tímto ministerstvem zaměstnat a v rámci své pracovní činnosti zúčastněně pozoruje sociální interakce mezi ostatními úředníky (srov. Lupták 2011). Stejně tak se může stát kupříkladu členem zájmové či profesní organizace a zkoumat ji pomocí kompletní (skryté) participace zevnitř (srov. Burzová 2010).

#### ETNOGRAFIE BEZDOMOVCEVTÍ: ZAHRANIČNÍ ZKUŠENOST

Bezdomovci se začali do zorného pole sociálních vědců dostávat od počátku 20. století. Hlavní postavou těchto výzkumů se ve 20. letech stal N. Anderson. Jeho kniha *The Hobo: The Sociology of the Homeless Man* (1923) je vůbec prvním sociálně-vědním počinem vztahující se k bezdomovectví. Tento badatel měl při výzkumu bezdomovců – tzv. hobo<sup>8</sup> – jednu nedocenitelnou výhodu. Značnou část mládí totiž mezi bezdomovci strávil jako běžný člen této skupiny. Přestože byla po vydání knihy jeho výzkumná metoda označena za zúčastněně pozorování, on sám ji v době, kdy žil mezi bezdomovci, neznal.

*Byl jsem v procesu pohyblivého světa bezdomovců (hobo). ... Role mi byla známá ještě před začátkem výzkumu. Až v oblasti sociologie a univerzitního života jsem se přesouval do jiné role (Anderson 1923: xii).*

Výraznou postavou výzkumu bezdomovců a antropologie vůbec se v druhé polovině 20. století stal J. Spradley. Jeho kniha *You Owe Yourself a Drink: An Ethnography of Urban Nomads* (1970) je dodnes jedním z nejlepších příkladů využití metody zúčastněného pozorování při výzkumu bezdomovců. Využil ji ve třech místech: trestní soud, protialkoholní léčebné centrum a tzv. Skid Row/Row<sup>9</sup> (Spradley 1970:

8 Termín bezdomovec není pro překlad označení hobo zcela vhodný. Zahrnuje totiž pět typů, kterými jsou: „sezonní pracovníci (tj. ti, kteří migrují po celých státech za prací, přičemž svůj čas netráví na stejných místech), přechodní či příležitostní pracovníci nebo hoboos (příležitostně pracující, migrující členové hobo subkultury), tuláci (migrují, ale nepracují), somráci (nemigrují a nepracují), usedlíci (nemigrují, ale příležitostně pracují)“ (Vašát 2012b: 133).

9 „Pojem skid row s největší pravděpodobností pochází z doby po občanské válce a je odvozen od slova *Skid Road*, pojmenovávající ulici v Seattlu, po které dřevorubci valili klády dřeva. Postupem času si podél cesty vystavěli malé chatrče, následované bary, levnými ubytovnami a nevěstinci (Peterson a Maxwell 1958: 308). Podle Archarda lze proto skid row vymezit coby: 1) geografické území v rámci

7). Krom toho používal při výzkumu i dotazníky či etnografické rozhovory (srov. Spradley 1979).

K. Hopper ve své knize *Reckoning with Homelessness* (2003) předkládá rozdělení etnografie na (a) rámec (*framework*) a (b) terénní výzkum (*fieldwork*), přičemž toto rozlišení v zásadě odpovídá rozdílu mezi kontextem a průběhem, historií a akcí. Antropologický přístup vyžaduje oba. Zjednodušeně řečeno, rámec je kontext (např. infrastruktura města, lokální politická reprezentace atd.) a znalost předchozích analýz bezdomovectví (např. počtu bezdomovců, práce jiných badatelů atd.). Terénní výzkum je v zásadě zúčastněně pozorování konkrétní bezdomovecké populace (Hopper 2003: 7–12).

R. Hill a M. Stamey rovněž použili při svém, řekněme, ekonomicko-antropologickém výzkumu bezdomovců zúčastněně pozorování, přestože ho poněkud krkolomně nazývají „dlouhodobé účastenství a trvalé pozorování (*prolonged engagement and persistent observation*)“ (Hill a Stamey 1990: 306–307). V terénu mezi bezdomovci strávili tisíce hodin.

V některých výzkumech bezdomovců figuruje metoda „potloukání se“ (*hanging out*), která v zásadě odkazuje k zúčastněnému pozorování. D. Baldwin například píše: „Terénní výzkum byl primárně prováděn skrze zúčastněné pozorování. Naší výzkumnou strategií bylo „potloukat se“ se studovanými aktéry“ (Baldwin 1998:191). D. Snow a L. Anderson popisují metodologickou část svého bádání podobně: „Hlavní výzkumnou strategií bylo každodenní „potulování se“ s tolika jedinci, kolik bylo možné“ (Snow a Anderson 1987: 1342). T. Wright při svém výzkumu kombinoval zúčastněné pozorování (potulování se) a rozhovory (Wright 1997: 2) coby „kamarádský výzkumník“ a „zanícený aktivista“ (srov. Snow et al. 1986: 384–385).

P. Bourgois je v současnosti jeden z nejvýznamnějších badatelů v oblasti bezdomovectví. Metodu zúčastněného pozorování použil již při svých výzkumech dealerů drog v New Yorku (Bourgois 2003). Oproti výzkumu bezdomovců se metodologie téměř nezměnila (srov. Bourgois a Schonberg 2009: 9).

městských center zahrnující určité specifické instituce pro (single) muže, 2) poskytující určitý sociální a ekonomický status svým obyvatelům, 3) reprezentující specifickou kulturu, separovanou od mainstreamu (rodiny, práce, volna apod.), (Archard 1979:1–2),“ (Vašát 2012b: 139).

ETNOGRAFIE BEZDOMOVCEVÍ: ČESKÁ  
ZKUŠENOST

Pokud je mi známo, výzkumem bezdomovců, jehož metodologický základ tvoří (alespoň z části) jedna z forem zúčastněného pozorování, se v České republice zabývají či zabývali tři badatelé: P. Vašát, P. Holpuch a O. Hejnal. V této podkapitole popíši konkrétní podoby participativní metodologie těchto výzkumníků.<sup>10</sup>

Přístup P. Vašáta, který v nedávné době publikoval dvě studie o bezdomovectví (Vašát 2012a, 2012b), je na hranici pasivní/mírné participace s prvky aktivní participace:

*S informanty jsem trávil co možná nejvíce času a snažil jsem se být svědkem co možná nejvíce různorodých aktivit (např. vaření, vybírání popelnic, konzumace jídla i alkoholu apod.). Jedenkrát jsem ... také strávil noc na ilegálně obývaném squatu (Vašát 2012a: 257).*

Participace je pasivní či mírná, jelikož byl pouze svědkem aktivit, tj. nevařil, nevybíral popelnice, nekonzumoval jídlo ani alkohol.<sup>11</sup> Na druhou stranu plně participoval na praxi nocování. Tím se (přinejmenším v tomto ohledu) stal aktivním participantem.

P. Holpuch při svém výzkumu použil zvláštní formu zúčastněného pozorování (lze-li jeho metodu takto vůbec označit). Jedná se o autoetnografický přístup.<sup>12</sup>

10 Do tohoto výčtu badatelů by šlo zařadit i L. Touška, který zúčastněné pozorování v kombinaci s polostrukturovanými rozhovory využívá. Ten nicméně doposud nenabídl akademické obci žádnou relevantní studii, v níž by participativní výzkumné techniky použil k analýze bezdomovectví. Prozatím se omezil na studie, které bezdomovce používají v rovině příkladů metodologických úskalí (Toušek 2009), ilustrace obecných trendů purifikace veřejného prostoru (Toušek a Strnadová v tisku) anebo popisují demografické aspekty plzeňské bezdomovecké populace (Toušek a Strohsová 2010). Na zúčastněném pozorování a polostrukturovaných rozhovorech je postavena jeho disertační práce, kterou v současnosti dokončuje (osobní sdělení, 15.9.2012).

11 Nicméně jsem od P. Vašáta dostal následující zprávu: „spal jsem, vařil jsem, jedl sem, pil jsem. Tak nevím, kam mě tedy šoupnout?“ (emailová korespondence, 9.9.2012). To by pochopitelně odkazovalo spíše k aktivní participaci. V této stati jsem se však rozhodl přidržet toho, co autor píše ve své studii.

12 Autoetnografie je kvalitativní výzkumná metoda, která spojuje analýzu a interpretaci s narativními detaily vlastní žité zkušenosti. V tomto ohledu můžeme za data považovat vlastní biografii, pozorování či emoce (srov. Barton

S kolegou Vladimírem Moravcem jsme se pohybovali a nocovali na veřejných prostranstvích, zpravidla v lokalitách se zvýšeným výskytem bezdomovců. Prioritou pro mě nebylo ani tak poznat určitou skupinu bezdomovců jako spíše získat zkušenost života na ulici. Chtěl jsem poznat prostředí, v němž se životy bezdomovců odehrávají. Prožít, nakolik se změnila moje subjektivní vnímání okolní společnosti, když úpravou zevnějšku a svého chování fiktivně změním svůj společenský status (Holpuch 2011: 3).

Tato autoetnografická zkušenost se stala výchozím bodem konstrukce scénáře polostrukturovaných rozhovorů, které tvoří hlavní část analýzy.

O. Hejnal (tj. autor tohoto článku) prozatím publikoval pouze jakousi skicu možností výzkumu bezdomovců ve středně velkém městě (Hejnal 2011). Studie, v nichž by prezentoval výsledky terénního výzkumu za použití metody zúčastněného pozorování, jsou v současnosti v recenzních řízeních. Následující řádky mohou být chápány jako rozvinutí metodologických pasáží, pro které zpravidla nebývá v odborné stati tolik prostoru.

ANTROPOLOGŮV DEN MEZI „KLIENTY REPRESE“

Vlastní jeden den mezi bezdomovci, resp. klienty represe, uchopím pomocí dvou metodologických konstrukcí: sociální situace a sítě sociálních situací (Spradley 1980: 39–44). Každá sociální situace může být identifikována třemi primárními elementy: místem, aktéry a aktivitami. Při zúčastněném pozorování se antropolog vždy nachází v určitém místě a pozoruje konkrétní aktéry, přičemž pozoruje a/nebo participuje na určitých aktivitách (Spradley 1980: 39–42). Sleduje dva cíle: (1) být zahrnut do aktivit vhodných pro danou situaci a (2) pozorovat aktivity, lidi a fyzické aspekty této situace (Spradley 1980: 54).

Postupem času lze tyto sociální situace vzájemně usouvztažňovat na základě podobnosti jejich komponentů (tj. míst, aktérů či aktivit). V tomto ohledu můžeme identifikovat tři typy: shluk sociálních situací (vztah prostřednictvím míst), síť sociálních situací (vztah prostřednictvím aktérů) a situace s podobnými aktivitami (Spradley 1980: 42–45). Z hlediska popisu mého dne použiji síť sociálních situací, která

sociální situace propojuje konkrétními (jedněmi a těmi samými) aktéry v různých místech, s nimiž se pojí různé aktivity. Analýzu dat jsem prováděl dle zásad zakotvené teorie (Strauss a Corbin 1999) a taxonomické a komponentní analýzy (Spradley 1980: 112–120, 130–139). Veškerý empirický materiál byl zpracován v programu MAXQDA.

### *Stručný popis průběhu dne*

Aktivní zúčastněné pozorování bezdomovců proběhlo ve čtvrtek (26. 7. 2012) a trvalo bezmála 12 hodin. Bylo součástí plánu zmapovat celý týden od pondělí do neděle pomocí těchto dvanáctihodinových výzkumných dnů.<sup>13</sup> Během dne jsem přebýval s mými třemi klíčovými informátory – Slávkem, Vokurčákem a Nikitou.<sup>14</sup> Prošli jsme jedenácti různě vzdálenými místy a potkali či poseděli se sedmnácti výzkumně relevantními aktéry. Celkově jsme nachodili 10 981 metrů (viz Obrázek 1)<sup>15</sup>. Obecně lze říci, že všechna místa jsou spjata s dvěma aktivitami: subsistenční praxí a/nebo sociální interakcí s ostatními bezdomovci či známými bezdomovců (vyprávějí se například úsměvně či jiné příhody, sdílí se alkohol atd.). Touto cestou získaná data zahrnují biografické údaje o aktérech<sup>16</sup>, každodenní praktiky (např. subsistence,

vaření, hygiena atd.) a informace o pohybu a aktivitách aktérů či vzorce sociální interakce mezi nimi.

Zároveň si je nutné uvědomit, že moje interpretace tohoto dne je mnohdy postavena na interpretacích konkrétních bezdomovců, jejichž interpretace se nemusí shodovat (a neshodují) s interpretacemi jiných bezdomovců. Podobně platí, že popisované praxe nevykonávají všichni bezdomovci. To lze nicméně zjistit pouze opakovanými výzkumnými pobyty. V přehledu dne a následných podkapitolách popisují pouze ty praktiky, které považují za relevantní buď pro většinu bezdomovců, anebo pro některé typy bezdomovců; nikdy však pro všechny bezdomovce v dané lokalitě.

Klíčové informátory jsem našel na místě, které se emicky nazývá „u vody bez vody“.<sup>17</sup> Slávek a Nikita se šli porozhlédnout na náměstí, zdali na něm nejsou další bezdomovci. Byli se rovněž podívat za obchodní dům ve snaze najít nějaké vyřazené zboží. Poté jsme se přesunuli „na Hilton“, tj. do opuštěné budovy, v níž bezdomovci přebývají a která je ironicky nazývána dle známého řetězce luxusních hotelů. Zde jsme si chtěli vyzvednout pilku na železo, abychom mohli „upálit“ starý plot a odvézt ho na kárce do sběru. Pilku však někdo zcizil, resp. si ji půjčil, jak se později ukázalo. Museli jsme tudíž vymyslet alternativní zdroj. Tím se staly staré plechy ležící vedle pekárny. Ty jsme odvezli do sběrné a za utržené peníze (74 Kč) jsme s mým příspěvím (20 Kč) koupili dvě petlahve bílého vína, které jsme pili v menším parku. Zanedlouho si Slávka zavolal mladší Rom, který měl pro něho, resp. pro nás „kšeft“ – šlo o odvoz starého železa z jeho domu do sběrné s tím, že polovina výtěžku bude naše. Slávek a Nikita tedy šli k němu domu. Zhruba za půl hodiny se určení vrátili. Plnou kárku s více než stokilovým nákladem nechali nedaleko parčíku. Do sběrné jsem ji odvezl spolu s Vokurčákem. Utržili jsme 369 Kč. Po příchodu do parčíku jsme se rozhodli, že peníze proměníme v alkohol a tabák. Pro tyto komodity jsme došli rovněž s Vokurčákem. Ve vietnamské prodejně (A) neměli oblíbený a levný tabák Bacco (46–50 Kč). Zkusili jsme

13 Nicméně nakonec jsem se omezil na období od pondělí do pátku. Piší-li L. Budilová-Jakoubková s M. Jakoubkem, že výzkum v romských osadách je „krajně nevhodný pro abstinenty, nekuřáky [a] vegetariány“ (Budilová a Jakoubek 2004:12), pro zúčastněné pozorování bezdomovců je vhodné být alespoň lehkým alkoholikem. Přestože se rozhodně nepovažuji za abstinenta, musel jsem se v sobotu a v neděli po vyčerpávajících terénních aktivitách z předchozích dnů léčit.

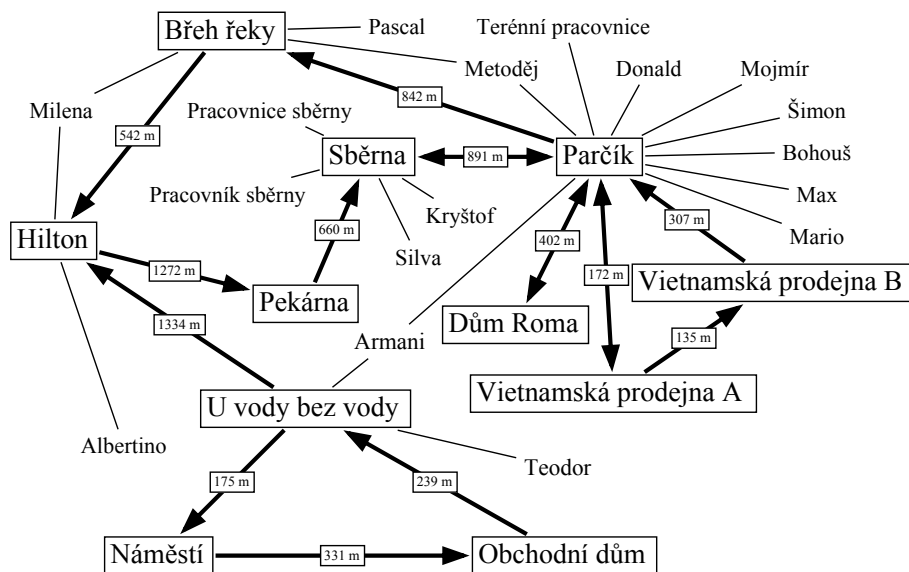
14 Všichni tři jsou muži. Veškerá jména (tj. i všechna následující) jsou smyšlená. V případě tří klíčových informátorů se jedná o pseudonymy, které si sami vymysleli.

15 Klíčové informátory jsem nicméně našel až v cca 10:00, tj. v době, kdy již měli za sebou okružní cestu městem ve snaze najít papír, který by mohli odevzdat ve sběrných surovinách. Informátoři nebyli v tomto úsilí příliš úspěšní. Nasbírali papír v hodnotě pouhých 46 Kč. Dle mých zkušeností čítá tato cesta zpravidla dva až tři kilometry. Za celý den tedy bezdomovci urazili něco kolem 13 až 14 kilometrů. Metráž denní cesty byla zjištěna pomocí aplikace Google Earth.

16 Biografická data by bylo vhodnější sbírat pomocí strukturovanějších technik (např. polo- či prostých strukturovaných dotazníků). Na druhou stranu pokud nejsou sama o sobě cílem výzkumu, výzkumníkovi stačí, když je posbírá tímto střípkovitým způsobem. Polo/strukturované rozhovory totiž mají formu, která se nápadně podobá např. policejním výslechům, tj. proceduře, která není považována

na za příliš příjemnou. Navíc není jednoduché zajistit, aby u rozhovoru nebyl přítomen jiný bezdomovec. .

17 Je to místo nedaleko náměstí, kterým protéká umělý potůček. V zimě však v něm z pochopitelných důvodů nebývá voda, proto „u vody bez vody“.



Obrázek 1. Vizualizace denní cesty, signifikantních míst (a jejich vzdáleností v metrech) a relevantních aktérů.

tudíž další nedalekou vietnamskou prodejnu (B). Tam jsme koupili tabák v hodnotě onoho oblíbeného. Krom toho jsme se vrátili se čtyřmi dvoulitrovými petlahvemi bílého vína. Mezitím do parčíku dorazili ostatní bezdomovci. Vína se stejně jako tabák sdílela s příchozími. Kolem sedmé hodiny se část osazenstva rozhodla, že se projede na loďce po místní řece. Já jsem došel pro další dvoulitrové víno, které jsem zaplatil ze svého. S Vokurčákem jsme k břehu řeky přišli o něco později. Z tohoto místa už mám jen několik málo vzpomínek, jelikož jsem zanedlouho usnul. Bezdomovci se odebrali na Hilton, já jsem šel ve zhruba deset hodin večer na vlakové nádraží.

*Každodennost: Ranní probuzení, jídlo, potkání a sdílení/půjčování*

Zúčastněný pozorovatel je v průběhu výzkumu přímým svědkem dennodenních rutinních úkonů. Krom toho se o nich bezdomovci mnohdy baví. Například ráno na Hiltonu má často podobný průběh. Podepisuje se na něm zejména množství vypitého alkoholu z předešlého dne a fakt, zdali byla ponechána stranou alespoň jedna petlahev vína – tzv. „ranní záchranka“. Ráno popisoval Vokurčák následujícím způsobem.

*Když se to všechno ráno probírá, tak první, co každé řekne: „Ty krávo, mně je blbě“ nebo*

*„Ty píš, já mam žízeň“. Pak většinou: „Ty vole, ubal cigáro, at zas máme co blejt“. Pak: „A deme ven?“ – „Já nikam nejdu, mně je blbě.“ – „Pojď, vole, aspoň na papír.“ – „Seru na papír.“ – „Deme ustřelit ten plot?“ – „Nemáme čím.“ Teď se vyvrávoram. Prvního se ptam, jestli nemá cigó. Obvykle nemá. Tak se jdu zeptat dál a většinou si přinesu hrst vajglů.*

Pokrmu se připravují z „vyfáraného“ (nalezeného v kontejneru), běžně nakoupeného či jiným způsobem získaného jídla (např. obdarováním ze strany prodejců). V inkriminovaný den jsem ochutnal vynikající zeleninové rizoto s kousky vepřového a hovězího masa. Připravené pokrmy je třeba ochránit před nenechavými potkany. Ti se zpravidla dostanou i pod pokličku, či dokonce do uzavíratelné skříňky. Rádi se rovněž prokousávají batohy. Přítomnost potkanů zhodnotil Slávek následovně.

*Ale oni jako neublížou. Sežerou ti žrádlo, když ho neschováš, rušej tě v noci, protože dělaj bordel tím chroupáním, no. A chtějou a serou za postele, no. To je tak asi jako všechno. A roznášej asi nějaký ty choroby. Já jsem s tím teda žádný problém neměl, ale nedá se to vyloučit.*

První věc, které si zúčastněný pozorovatel bezdomovců bezpochyby všimne, je častá praxe sdílení či půjčování téměř všeho (zejména tabáku, vína a náradí). V případě náradí však tyto praxe hraničí s krádežemi, kdy si určitý jedinec

věc vypůjčí, aniž by o tom majitele informoval. V onen den se sdílela část peněz, tabák a víno, půjčila se kárka a zcizeny byly pepř, feferonky, pilka (později se ukázalo, že byla pouze vypůjčena původním majitelem) a miska na vodu a jídlo pro psy. Často se rovněž (veřejně) pomlouvají aktéři, kteří nepřinášejí dostatek zdrojů.

#### SUBSISTENČNÍ PRAXE BEZDOMOVců

##### *Domlouvání kooperace a vybrané typy subsistenčních aktivit*

Subsistenční aktivity se nejčastěji řeší v místech, kde bezdomovci tráví většinu dne. Těmito aktivitami mohou být výlov mincí z kašny, prodej nasbíraných hub, sběr papíru, „somrování“ (tj. aktivní forma žebrání) atd. Nejčastěji se lze setkat se sběrem kovového – „volně loženého“ – šrotu, který se odnáší do sběren. Zpravidla se musí zajistit součinnost s jedincem, který disponuje doklady, což nebývá snadné, anebo je již v počítačovém systému sběren zaveden.

Bezdomovci mají mnohdy předem smluvené či časem prověřené odběratele. Mohou to být majitelé či provozovatelé restaurací, kteří si od bezdomovců koupí například houby, či prodáváči v menších obchodech, popř. zaměstnanci sběren. Ti často moc dobře vědí o tom, že nabízené zboží je nalezené, a tudíž *de iure* kradené. Bez jejich tichého souhlasu s povahou komodit by tyto „krádeže“ byly nesmyslné, resp. zbytečné. Zboží by nebylo možné zpeněžit. Pokud se mluví o „bezdomovecké kriminalitě“, je nutné zdůraznit, že je přinejmenším částečně produkována i ne-bezdomoveckými občany města.

##### *„Krádeže“ a zvažování rizika*

Tyto „krádeže“ jsou v drtivé většině případů na úrovni přestupků. Zpravidla se jejich předmětem stává starý a zrezivělý plot, nalezené lešenářské trubky či pohozený plech. To samozřejmě neznamená, že nemají svého majitele. Tato forma subsistence je bezdomovci ospravedlňována tím, že zcizené věci vlastně „nikomu nechybí“.

Krom těchto dominujících typů obživy se bezdomovci občas domlouvají na větších akcích. Většinou je však nerealizují. Následující úryvek z promluvy mých klíčových informátorů toho budiž důkazem.

*Nikita: Jo, mam pro tebe tip. Potřeboval bych s tebou mluvit.*

*Vokurčák: Já nic nekradu.*

*Nikita: Normálně to jenom přemístíš! A ještě ti dám i číslo na odkódování.*

*Vokurčák: Jo, až takhle? Ty si blázen! Hele, mě už to přemístování nějak nebaví.*

*Nikita: Jsou tam televize, set-top boxy, mikrovlnky a podobně.*

*Vokurčák: Takže 12 let. V penězích nevím, ale v součtu let [strávených za to ve vězení] jo. Do toho nejdu.*

Toto plánování je součástí běžné sociální interakce mezi bezdomovci – často s humorným podtextem –, nikoli obvyklou komponentou subsistenčních praktik. Přesto bezdomovci hypoteticky zhodnocují rizika, která by mohla při realizaci plánu nastat. Nejdůležitější je shromáždit dostatek lidí. Hodnotí se přístupnost objektu, viditelnost z/do tohoto objektu, vzdálenost od potenciálního odběratele, ne/hlídaní objektu (popř. ne/přítomnost alarmu), možnost popálení proudem, potenciál klasifikace činu jakožto veřejného ohrožení či aktuální aktivita městské policie. Po zvážení všech těchto aspektů se od plánu upouští.

##### *Romové: Kooperace a kompetice v urbánním prostředí*

Bezdomovci občas kooperují s dalšími chudými segmenty městské populace – především pak s některými Romy. Příkladem může být „kšeft“ zprostředkovaný Romem, který jsem popisoval v příslušné kapitole. Celou polovinu výtěku tento Rom pochopitelně nedostal. Z částky 369 Kč jsme si nechali 200 Kč. Účtenku jsme mu neukázali.

Oproti kooperaci s Romy je však v lokalitě mého výzkumu patrná i kompetice s touto populací. Zmíněný Rom kupříkladu zkoušel (poměrně laciný) trik na mé klíčové informátory. Tvrdil, že kárka, kterou nyní bezdomovci vlastní, je původně jeho. Byla mu prý ukradena. To je však zjevný nesmysl, protože „my víme, kde sme jí našli“, prohlásil Slávek.

Romové se rovněž podílí na exploataci Hiltonu. Odvezli si z něho například železné schody. Noční domluvené vyzvednutí staršího zboží v některých prodejnách je taktéž sjáto



s kompeticí o zdroje s Romy. Následující promluva popisuje kompetitivní praxi u pekárny.

*Vokurčák: Když tam je to těžký. Minule jsme tam třeba byli s Nikitou sami dva a jich tam bylo asi 13. Jako že tam šli ještě somrovat.*

*Slávek: Akorát že my to máme domluvený a oni ne.*

*Vokurčák: A ta prodavačka mi dala dva pytle. Tak jsme to odnesli, no, a došli jsme k vodě bez vody. Tam jsme to položili. A než jsme se stihli otočit, tak nebylo nic. Cigáni prostě všechno sebrali.*

*Nikita: Rozebrali a rozprchli se. Ale během vteřiny. A najednou prázdné. My tam prázdný pytle, ty vole. Nemůžeš nic. A i kdyby tam byli dva, tak na jednoho šáhneš a druhý den jich přijde 50.*

*Vokurčák: Jich je třeba 15, ale je jim i 15 jako věkově. A když jí někomu pleskneš, tak on pude brečet domu za tátou a 15 jich přijde na tebe.*

### Emická typologizace sběren

Nejčastějším odběratelem bezdomovců jsou sběrné suroviny. Ty na činnosti těchto aktérů vydělávají nejvíce, a to mnohdy i regulérním okrádáním. Naložená kárka, kterou jsme s Vokurčákem dovezli do jedné ze sběren, vážila celkově 130 kg. Po vyházení kovového šrotu jsme dostali účtenku na 90 kg železa. To by znamenalo, že kárka váží 40 kg, což je holá fikce – může vážit maximálně 30 kg. Krom toho je stran personálu sběren patrné opovržení bezdomovci. Cestou zpátky do parčíku jsme s Vokurčákem probírali kategorie sběren (viz Tabulku 1).

	Sběrna1	Sběrna2	Sběrna3
Zájem o původ železa	Zajímá	Spíš nezajímá	Vůbec nezajímá
Přijetí pochybně nabytého železa	Spíše ne	Ano	Ano
Okrádání bezdomovců	Ne	Spíše ano	Rozhodně ano

Tabulka 1. Emická typologizace sběren.

Sběrna1 sice bezdomovce neokrádá (nebo alespoň ne příliš okatě), ale zajímá se o původ přivezeného železa. Oproti tomu druhý extrém v podobě Sběrny3 popisoval Vokurčák následovně: „Tam kdyby si mu přinesl, já nevím, celej nákladní vlak, tak on ho veme, a neptá se. Říká, jo, to bude zas průser, ale to je všechno. Neptá se.

Ale zas tě strašně vojebe, to jo.“ Při rozhodování, kam nalezené železo dopravit, hraje roli rovněž vzdálenost od konkrétní sběrně. Zpravidla je pak upřednostněna kratší (a tudíž i méně riziková) cesta i za cenu okradení stran sběrně.

### INTERAKCE S MĚSTSKOU POLICIÍ: „KONTROLA DOCHÁZKY“

Krom výše zmíněných aktérů se s bezdomovci nejčastěji setkávají městští policisté. Proto jsou bezdomovci v lokálně-politickém diskursu nazýváni „klienty represe“. Strážníci většinou kontrolují bezdomovce a jejich momentální stav intoxikace alkoholem v rámci urbánního (většinou veřejného) prostoru. Bezdomovce obvykle z daného místa vykážou. Tato procedura se může během dne opakovat. Jeden z mých informátorů tuto praxi popisoval jako „kontrolu docházky“ (Max). Běžné je rovněž vyhánění bezdomovců spících na veřejných prostranstvích. To může někdy vyvolat vcelku vypjatou situaci. Podobný budiček popisoval Vokurčák, který spal na lavičce nedaleko centra města.

*Přestal do mě štouchat. Pak vzal pendrek a ubalil mi takhle do žeber. A ono to docela bolí, ne. Říká, ty čůráku, přestaň! A on říká, nebo co jako? Říká, nebo ti jí trefím do ty palice, ty vole, neso mi! A on, to říkáš mně? Já jsem veřejnej činitel! Já říkám, ty si veřejnej čůrák, ty vole! No a už to jelo...*

Na druhou stranu s většinou strážníků mají bezdomovci vcelku bezproblémové vztahy. Policejní hlídka z výše zmíněné citace odpovídá emickému označení „špatná šichta“.

### ZÁVĚR

V této studii byl definován etnografický výzkum, resp. metoda zúčastněného pozorování a některé další pojmy, které se s ním pojí (např. klíčový informátor, rapport atd.). Zúčastněné pozorování bylo dále typologizováno dle míry participace. Touto optikou jsem sledoval metodologii etnografů bezdomovectví jak v České republice, tak i v zahraničí.

Detailním popisem mého výzkumného dne mezi „klienty represe“, který jsem uchopil skrze konstrukci sítě sociálních situací a dílčí analýzou dat, jsem chtěl demonstrovat užitečnost metody zúčastněného pozorování. Žádná jiná metoda nezaručuje tak bohatý empirický materiál. Jeden jediný den přinesl krom jiného informace o biografii informátorů, pohybu

v rámci urbánního prostoru, každodennosti (zejména o probouzení, stravování, hlodavcích na Hiltonu, praxi sdílení/půjčování), domlouvání kooperace na specifických subsistenčních aktivitách, krádežích a zvažování rizika, kooperaci či kompetici s Romy, emické typologii sběren a vztahu s městskými strážníky. Většinu těchto údajů je pochopitelně nutné validovat dalšími dny strávenými s bezdomovci.

Konkrétní realizace zúčastněného pozorování bezdomovectví má svá úskalí. Etnograf se těžko vyhne konzumaci alkoholu. To však badateli přináší novou perspektivu – perspektivu městského opilce potloukajícího se urbánním prostorem, tj. víceméně tu, která je pro *některé* bezdomovce charakteristická. Může potom například sledovat, jak se změní percepce etnografa v terénu ze strany veřejnosti. Na druhou stranu nic by se nemělo přehánět; konzumaci alkoholu (byť coby součást výzkumné strategie) nevyjímáje. To se mi popravdě ke konci analyzovaného dne příliš nepodařilo.

Problematičtějším aspektem zúčastněného pozorování bezdomovců je participace na činech spadajících mezi přestupky. P. Adler (1985: 23) v tomto ohledu odlišila provinilé vědění (*guilty knowledge*), provinilá pozorování (*guilty observations*) a provinilá jednání (*guilty actions*). Během analyzovaného výzkumného dne jsem získal data či byl součástí akcí, které spadají do všech tří zmíněných oblastí. Skutky jsem pochopitelně nikomu neohlásil, jelikož bych se pohyboval za hranou etiky výzkumu i své vlastní osobní etiky. V této otázce souhlasím s následující poučkou H. R. Bernarda (2006: 376): „Nedělejte nic, s čím byste profesionálně i osobně nemohli žít.“

#### POUŽITÁ LITERATURA

ADLER, P. A. 1985. *Wheeling and Dealing*. New York: Columbia University Press.

ANDERSON, N. 1923. *The Hobo: The Sociology of the Homeless Man*. Chicago: University of Chicago Press.

ANGROSINO, M. V. a K. A. MAYS DE PÉREZ. 2003. „Rethinking Observation: From Method to Context,“ in *Collecting and Interpreting Qualitative Materials*. Eds. N. K. Denzin a Y. S. Lincoln. Thousand Oaks: Sage Publications. s. 107–154.

ARCHARD, P. 1979. *Vagrancy, Alcoholism, and Social Control*. London: Macmillan.

BALDWIN, D. M. 1998. *The Subsistence*

*Adaptation of Homeless Mentally Ill Women*. *Human Organization* 57(2): 190–199.

BARTON, B. 2011. *My Auto/Ethnographic Dilemma: Who Owns the Story?*. *Qualitative Sociology* 34(3): 431–445.

BERG, B. L. 2001. *Qualitative Research Methods for the Social Sciences*. Long Beach: California State University.

BERGER, P. L. a T. LUCKMANN. 1999. *Sociální konstrukce reality: Pojednání o sociologii vědění*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.

BERNARD, R. H. 2006. *Research Methods in Anthropology: Qualitative and Quantitative Approaches*. Oxford: AltaMira Press.

BLOOR, M. a F. WOOD. 2006. *Keywords in Qualitative Methods: A Vocabulary of Research Concepts*. London: SAGE.

BOURGOIS, P. 2003. *In Search of Respect: Selling Crack in El Barrio*. Cambridge: Cambridge University Press.

BOURGOIS, P. a J. SCHONBERG. 2009. *Righteous Dopefiend*. Los Angeles: University of California Press.

BOWIE, F. 2008. *Antropologie náboženství*. Praha: Portál.

BUDILOVÁ, L. a M. JAKOUBEK. 2004. „Přibuzenství v romské osadě,“ in *Romové: kulturologické etudy (etnopolitika, přibuzenství a sociální organizace)*. Eds. M. Jakoubek a T. Hirt. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk. s. 9–64.

BURZOVÁ, P. 2010. *Slovak Nation, Nationalism and Nationing: Beyond Groupism with Groups*. Nepublikovaná dizertační práce. Plzeň: KSA/FF ZČU.

DEWALT, K. M. a kol. 1998. „Participant Observation,“ in *Handbook of Methods in Cultural Anthropology*. Ed. R. H. Bernard. London: AltaMira Press. s. 259–300.

HEJNAL, O. 2011. *Etnografie (extrémní) chudoby: Teoretické a empirické implikace výzkumu bezdomovců*. *AntropoWebzin* 7(3): 171–176.

HILL, R. P. a M. STAMEY. 1990. The Homeless in America: An Examination of Possessions and Consumption Behaviors. *Journal of Consumer Research: An Interdisciplinary Quarterly* 17(3): 303–21.

HOLPUCH, P. 2011. *Bezdomovectví jako přístup k životu*. *Biograf* (54): 3–29.

HOLSTEIN, J. A., a J. F. GUBRIUM. 2008. „Constructionist Impulses in Ethnographic Fieldwork,“ in *Handbook of Constructionist Research*. Eds. J. A. Holstein a J. F. Gubrium. New York: The Guilford Press. s. 373–396.

HOPPER, K. 2003. *Reckoning with Homelessness*.

New York: Cornell University Press.

CHO, J. a A. TRENT. 2006. Validity in Qualitative Research Revisited. *Qualitative Research* 6(3): 319–340.

LEACH, E. R. 1954. *Political Systems of Highland Burma: A Study of Kachin Social Structure*. Massachusetts: Harvard University Press.

LUPTÁK, L. 2011. *Bezpečnostný diskurz v SR: Lokalizácia neoliberálneho vládnutia v postsocialistickom barbaricu*. Nепublikovaná dizertačná práca. Plzeň: KAP/FF ZČU.

MALINOWSKI, B. K. 1984. *Argonauts of the Western Pacific: An Account of the Native Enterprise and Adventure in the Archipelagoes of Melanesian New Guinea*. Illinois: Waveland Press.

PETERSON, J. W. a M. A. MAXWELL. 1958. The Skid Road „Wino“. *Social Problems* 5(4): 308–316.

SAVILLE-TROIKE, M. 2002. *The Ethnography of Communication: An Introduction*. Oxford: Wiley-Blackwell.

SILVERMAN, D. a A. B. MARVASTI. 2008. *Doing qualitative research: A comprehensive guide*. London: SAGE Publications.

SNOW, D. A. a L. ANDERSON. 1987. Identity Work among the Homeless: The Verbal Construction and Avowal of Personal Identities. *The American Journal of Sociology* 92(6): 1336–1371.

SNOW, D. A., R. D. BENFORD a L. ANDERSON. 1986. Fieldwork Roles and Informational Yield A Comparison of Alternative Settings and Roles. *Journal of Contemporary Ethnography* 14(4): 377–408.

SPRADLEY, J. P. 1980. *Participant Observation*. Wadsworth: Cengage Learning.

SPRADLEY, J. P. 1979. *The Ethnographic Interview*. Florida: Harcourt, Brace, Jovanovich.

SPRADLEY, J. P. 1970. *You Owe Yourself a Drunk: An Ethnography of Urban Nomads*. Long Grove: Waveland Press.

STRAUSS, A. L. a J. CORBIN. 1999. *Základy kvalitativního výzkumu: Postupy a techniky metody zakotvené teorie*. Brno: Sdružení Podané ruce.

TEDLOCK, B. 1991. From Participant Observation to the Observation of Participation: The Emergence of Narrative Ethnography. *Journal of Anthropological Research* 47(1): 69–94.

TOUŠEK, L. 2009. Problematika vytváření relačních dat: příklad analýzy sociálních sítí bezdomovců. *AntropoWebzin* (2-3): 35–41.

TOUŠEK, L. 2012. „Vybrané aspekty metodologie aplikované antropologie,“ in *Vybrané kapitoly z aplikované sociální antropologie*. Eds. T. Hirt

et al. Plzeň: Západočeská Univerzita v Plzni. s. 25–106.

TOUŠEK, L. a L. STRNADOVÁ. v tisku. „What’s ‘Out of Place’? Tolerance and Intolerance as Functions of the Construction of Public Space,“ in *Space and Pluralism*. Eds. D. WEBERMAN a S. MORONI. Budapest: Central European University Press.

TOUŠEK, L. a K. STROHSOVÁ. 2010. Sčítání bezdomovců v Plzni: Přehled základních zjištění. *Demografie (revue pro výzkum populačního vývoje)* 52(1): 65–69.

VAŠÁT, P. 2012a. Mezi rezistencí a adaptací: Každodenní praxe třídy nejchudších. *Sociologický časopis* 48(3): 247–282.

VAŠÁT, P. 2012b. Studium bezdomovectví v USA: Inspirace pro výzkum v ČR. *Český lid* 99(2): 129–149.

WRIGHT, T. 1997. *Out of Place: Homeless Mobilizations, Subcities, and Contested Landscapes*. New York: State University of New York Press.

